

MAŁGORZATA KOŚKA

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

ŹRÓDŁA DO KASATY KLASZTORÓW W 1864 ROKU W ZASOBIE ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH*

STRESZCZENIE: Kasata klasztorów w Królestwie Polskim przeprowadzona na podstawie ukazu carskiego z 27 października (8 listopada) 1864 r. spowodowała zamknięcie 190 klasztorów. Wytworzona wówczas dokumentacja, związana z zapewnieniem dalszego bytu zakonników i zakonnice, zagospodarowaniem zabudowań i wyposażenia poklasztorowego, księgozbiorów i innego przejętego majątku, po zakończeniu czynności trafiła do archiwów terenowych oraz stołecznych Archiwum Skarbowego i Archiwum Akt Dawnych.

Ocalałe z II wojny światowej szczątki akt z archiwów warszawskich wraz z materiałami rewindykowanymi w latach 60. XX w. z ówczesnego Związku Radzieckiego znajdują się obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Są przechowywane w zespołach: Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, Komisja Województwa Kaliskiego – Rząd Gubernialny Warszawski, Komisja Województwa Mazowieckiego – Rząd Gubernialny Warszawski, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego, Komitet Urządzący w Królestwie Polskim, Zarząd Generał-Policmajstra w Królestwie Polskim, Namiestnik i Głównodowodzący Wojskiem w Królestwie Polskim, Zarządy naczelników Wojskowych w Królestwie Polskim i Zbiór Kartograficzny Archiwum Głównego Akt Dawnych.

SŁOWA KLUCZOWE: kasata klasztorów 1864 r., Królestwo Polskie, źródła archiwalne, Archiwum Główne Akt Dawnych, klasztory, zgromadzenia zakonne.

SOURCES ON THE DISSOLUTION OF MONASTERIES IN 1864 IN THE CENTRAL ARCHIVES OF HISTORICAL RECORDS

ABSTRACT: Dissolution of monasteries in Kingdom of Poland based on the imperial order of October 27 (November 8) 1864 resulted in the closure of 190 monaster-

* Artykuł jest rozszerzoną wersją wystąpienia podczas konferencji odbytej 25–27 września 2014 w Mąchocticach Kapitulnych pod hasłem: „Losy i znaczenie dziedzictwa kulturowego po klasztorach skasowanych na ziemiach zaboru rosyjskiego w latach 1864–1905. W 150. rocznicę wielkiej kasaty klasztorów dokonanej w 1864 r.” zorganizowanej w ramach projektu badawczego „Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX wieku: losy, znaczenie, inwentaryzacja”.

ies. The documentation created at that time, related to ensuring the continued existence of monks and nuns, the upkeep of buildings and equipment, book collections and other assets taken over, after completion of the activities, was transferred to the regional archives and the capital Treasury Archives and Archives of Historical Records. The files remaining from the Warsaw archives after World War II, together with materials recovered in the 1960's from the Soviet Union, are now in the Central Archives of Historical Records. They are divided into following sections: Central Religious Authorities in the Kingdom of Poland, Commission of the Province of Kalisz and the Governement of the Warsaw Province, Commission of the Mazovian Province and the Governement of the Warsaw Province, Secretariat of State of the Kingdom of Poland, Organizing Committee in the Kingdom of Poland, Headquarters of Police Superintendent General in the Kingdom of Poland, Governor and Commander-in-chief of the Army in the Kingdom of Poland, Headquarters of War Commandes in the Kingdom of Poland, Carthographical Collection Central Archives of Historical Records.

KEYWORDS: dissolution of monasteries in 1864, Kingdom of Poland, archival sources, Central Archives of Historical Records, monasteries, religious orders.

Translated by Hanna Rybkowska

Ukaz carski z 27 października (według kalendarza gregoriańskiego z 8 listopada) 1864 r. o kasacie klasztorów rzymskokatolickich w Królestwie Polskim przekazywał nieruchomości i kapitały wszystkich klasztorów, zarówno tych kasowanych jak i nadal działających, pod zarząd Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu (KRPiS). Skutkiem tego przekazano część akt z Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych (KRSWiD) do KRPiS. Do oddania komisji skarbu zakwalifikowano akta dotyczące 190 klasztorów¹.

Według słów Stefana Kieniewicza, w latach 1937–1944 archiwisty w Archiwum Skarbowym: „Kaźde probostwo i kaźdy klasztor w Królestwie miały swój osobny tom akt w Komisji Spraw Wewnętrznych. Po zaborze majątku kościelnego przez państwo przeniesiono te akta do Komisji Przychodów i Skarbu, która już ich nie kontynuowała. Założono natomiast w Wydziale Dóbr i Lasów [KRPiS] nową serię

¹ Informacje na temat przepływu akt z KRSWiD do KRPiS znajdują się w zespole pn. Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego (CWW KP). Jest tam między innymi wykaz akt wytypowanych do „rozseparowania”, obejmujący akta 190 klasztorów – 166 rzymskokatolickich męskich, 6 bazylianskich i 18 rzymskokatolickich żeńskich, razem 356 tomów akt. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), CWW KP, nr 201, s. 272–281.

własnych akt poduchownych, osobny tom dla każdej parafii i klasztoru, z podziałem na 10 nowych guberni”².

W związku z rychłą likwidacją Wydziału akt tych nie utworzono w terminologii archiwalnej wytwarza się akta wiele, ale związane z nimi duży zbiór ksiąg tzw. aneksów poduchownych. Były to obszerne protokoły objęcia przez skarb w posiadanie majątku kościelnego, szczególnie gruntów i nieruchomości miejskich, sporządzane na jednolitych formularzach w języku rosyjskim. Akta i aneksy poduchowne Wydziału Dóbr i Lasów Rządowych zostały rozdzielone pomiędzy powołane 1 lipca (13 lipca) 1869 r. gubernialne izby skarbowe. Część z nich trafiła przed II wojną światową przed wojną do Archiwum Skarbowego wraz z aktami Warszawskiego Zarządu Dóbr Państwowych³.

Drugą ważną grupą akt we wspomnianym archiwum była dokumentacja nieruchomości miejskich, będących własnością poduchowną. Zdaniem wspomnianego już Kieniewicza: „Szczególnie wyróżniała się grupa paruset tomów akt Zgromadzenia XX Misjonarzy w Warszawie, do których należała znaczna liczba kamienic i placów w rejonie Chmielnej i Złotej, a także na południe od al. Jerozolimskich od Nowego Świata aż poza szpital Dzieciątka Jezus. Każdy tom tych akt misjonarskich dotyczył jednej nieruchomości; prowadzone były bardzo porządnie”⁴.

W przechowywanym obecnie w AGAD zespole pn. Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu nie zachowały się akta związane z kasatą 1864 r.⁵.

Akta pozostałe po działalności różnych władz, które w XIX wieku administrowały sprawami wyznaniowymi, były przechowywane w okre-

² S. Kieniewicz, *Archiwum Skarbowe w Warszawie [w:] Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 2, *Archiwa porzbirowe i najnowsze*, Warszawa 1956, s. 36.

³ S. Kieniewicz, *Archiwum Skarbowe*, s. 37; Archiwum Skarbowe utworzone w 1919 r. mieściło się na ul. Rymarskiej w pobliżu Placu Bankowego.

⁴ S. Kieniewicz, *Archiwum skarbowe*, s. 48–49.; Szpital Dzieciątka Jezus zajmował kwartał między obecnymi ulicami: Nowogrodzką, Chałubińskiego, Oczki i Koszykową.

⁵ Akta KRPIs znalazły się w archiwach terenowych jako martwa sukcesja po izbach skarbowych i zarządach dóbr państwowych. Za znaczący trzeba uznać zespół pn. Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych przechowywany w Archiwum Państwowym w Radomiu. Na problem zniszczenia dużej części materiałów dotyczących zajęcia własności duchownej zwrócił już uwagę ks. Adolf Szelażek w wydanym w 1917 r. w Płocku *Memorjale w sprawie majątków kościelnych w Królestwie Polskim zabranych na mocy ukazów 1864 i 1865 roku*.

sie międzywojennym do wojny w Archiwum Akt Dawnych⁶. Przeszło 6 tysięcy tomów akt wyznaniowych po likwidacji Zarządu Obcych Wyznań w 1871 r.⁷ zostało wywiezionych do Sankt Petersburga (w Warszawie Rosjanie pozostawili około 2,4 tysiąca tomów). W okresie międzywojennym, na mocy traktatu ryskiego, blisko 4,5 tysiąca tomów rewindykowano z ówczesnego Leningradu i te, wraz z pozostaowanymi przez Rosjan w Warszawie tworzyły zespół pn. Zarząd Wyznaniowy Królestwa Polskiego.

Przykładowo, znajdowały się w nim grupy akt:

- Akta Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dotyczące się interesów osobistych XX Reformatów. Ogólne;
- Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych dotyczące się interesów osobistych XX Karmelitów. Ogólne;
- Akta zarządu Spraw Duchownych Obcych Wyznań w Królestwie Polskim dotyczące się Augustianów;
- Wykaz kapłanów świeckich zgromadzenia XX Misjonarzy wszystkich domów Królestwa Polskiego⁸.

Akta wspomnianego zespołu uległy zniszczeniu w Archiwum Akt Dawnych podczas powstania warszawskiego⁹. Spalone zostały akta Wydziału Wyznań z wszystkich okresów i wszelkich form przynależności do komisji rządowych, jak i akta V Wydziału Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego. Podobny los spotkał akta urzędów rosyjskich, zaangażowanych w przeprowadzenie kasaty (Zarząd Generał-Policmajstra w Królestwie Polskim, Naczelnicy Wojenni, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego), wywiezione z Warszawy w 1915 r. i zwrócone Polsce w okresie międzywojennym. W 1961 r. z Centralnego Ar-

⁶ Archiwum Akt Dawnych, utworzone w 1867 r. przed II wojną światową mieściło się przy ul. Jezuickiej, a część magazynów ulokowana była w Forcie Sokołnickiego na Żoliborzu.

⁷ Zarząd Obcych Wyznań został utworzony w 1867 r. po rozwiązaniu KRSWiD. Po 1871 r. sprawami wyznaniowymi zajmował się Departament Obcych Wyznań przy rosyjskim MSW, a część kompetencji pozostawiono namiestnikowi, a następnie, od 1874 r. jego następcy, generał-gubernatorowi warszawskiemu. W Kancelarii Generał-Gubernatora sprawami duchownymi zajmował się V Wydział.

⁸ Z. O l s z a m o w s k a - S k o w r o ń s k a, *Zarząd Wyznaniowy*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 2, *Archiwa porozbiorowe i najnowsze*, Warszawa 1956, s. 194–195.

⁹ Zespół przechowywany w Archiwum Akt Dawnych liczył przeszło 8 tysięcy tomów. Na temat wojennych losów archiwaliów wyznaniowych zob. Z. O l s z a m o w s k a - S k o w r o ń s k a, *Zarząd Wyznaniowy*, s. 189–200.

chiwum Historycznego w Leningradzie rewindykowano prawie 1,9 tysiąca tomów akt wyznaniowych¹⁰, które obecnie tworzą w AGAD zespół pn. Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego.

Są w nim akta ogólne (pięć tomów) zniesienia i zamknięcia rzymskokatolickich klasztorów w Królestwie Polskim z lat 1864–1870, a w nich protokoły przebiegu supresji klasztorów, spisy zakonników, korespondencja biskupów z władzami odnośnie do wypełniania ukazu cesarskiego¹¹, akta związane z utrzymaniem i zarządzaniem klasztorami nieskasowanymi, czyli etatowymi z lat 1864–1871¹². W trzech tomach znajdują się sprawy zakonnic i zakonników, którzy na mocy ukazu cesarskiego zdecydowali się wyjechać za granicę, w tym drukowane spisy wyjeżdżających¹³ oraz pisma polskich biskupów (Pawła Rzewuskiego, Macieja Majerczaka, Wincentego Teofila Popiela i Michała Marszewskiego) kierowane do papieża za pośrednictwem władz rosyjskich (a jak się okazało, nigdy nie wysłane) z prośbą o udzielenie im pełnomocnictw do wprowadzenia w życie ukazu o kasacie klasztorów¹⁴. W kilku tomach materiałów statystycznych dla Wydziału Wyznań znajdują się wykazy klasztorów, spisy imienne zakonników i zakonnic oraz informacje o nieruchomościach klasztornych¹⁵.

Akta odnoszące się do zagospodarowania mienia poklasztorowego z lat 1864–1873¹⁶ prócz dokumentów zawierają również kartografika – plany zabudowań dominikanów z Sochaczewa, reformatów z Brzezin, Konina i Zarębów Kościelnych, paulinów z Leśnej¹⁷, augustianów i bernardynek z Wielunia oraz bernardynów z Tykocina, Warszawy

¹⁰ Archiwum Zakładowe AGAD, sygn. 16/17, Wykaz akt z Głównego Zarządu Archiwów ZSRR przekazanych za pośrednictwem Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych do AGAD. Według wykazu w paczkach nr 1201–1870 znajdowało się 1878 tomów akt wyznaniowych z lat 1580–1877; Na temat rewindykacji akt ze Związku Radzieckiego zob. W. M a c i e j e w s k a, *Transport akt przekazanych Polsce przez Związek Radziecki*, „Archeion”, 38, 1962, s. 302–308.

¹¹ AGAD, CWW KP, nr 228–232. Tytuły tomów akt dotyczących kasaty 1864 r. oraz większość dokumentów są w języku rosyjskim; w omówieniu zostały podane w przekładzie na język polski.

¹² AGAD, CWW KP, nr 225–226.

¹³ AGAD, CWW KP, nr 234–237.

¹⁴ AGAD, CWW KP, nr 51, 227.

¹⁵ AGAD, CWW KP, nr 118–125, materiały z lat 1862–1870.

¹⁶ AGAD, CWW KP, nr 238–240.

¹⁷ AGAD, CWW KP, nr 239.

i Góry Kalwarii¹⁸. W jednostce nr 239 przypis 17 są akta z Brzezin, Konina i Leśnej, a w jednostce nr 240 – przypis 18 z Zarębów, Wielunia, Tykocina, Warszawy i Góry Kalwarii. Nie można scalać reformatorów, bo są w różnych jednostkach. Do tej grupy należą również akta dotyczące zabezpieczenia ksiązek z bibliotek poklasztornych i ich dalszych losów oraz oszacowania i zabezpieczenia dzieł sztuki znajdujących się w skasowanych klasztorach¹⁹.

Mniej liczną, w porównaniu z kasatą 1819 r., grupę stanowią akta szczegółowe likwidowanych klasztorów. Zawiera ona akta zniesienia zgromadzenia sióstr felicjanek²⁰, dokumenty dotyczące powołania komisji do prowadzenia rachunków zamkniętego klasztoru misjonarzy w Warszawie²¹, kasaty klasztorów misjonarzy we Włocławku²², Płocku²³, Tykocinie²⁴ i Warszawie²⁵ oraz bernardynów w Czerniakowie pod Warszawą²⁶ i Józefowie²⁷, dominikanów w Janowie²⁸, franciszkanów w Smardzewicach²⁹, kamedułów w Bielanych koło Warszawy³⁰, kapucynów w Lubartowie³¹ i marianów w Skórcu³².

W zespole CWW znajdują się również akta polskiej prowincji augustianów, z kopiami dokumentów od XIV w., będące fragmentem archiwum tego zgromadzenia przejętego w związku z kasatą i przechowywanego przed 1939 r. w Archiwum Akt Dawnych³³.

¹⁸ AGAD, CWW KP, nr 240.

¹⁹ AGAD, CWW KP, nr 233.

²⁰ AGAD, CWW KP, nr 47, 242–243; w tomie nr 47 znajduje się tajny list generał-policmajstra do oberpolicmajstra warszawskiego o rozproszeniu felicjanek z 16 lutego (28 lutego) 1865 r. W tym tomie również m.in. informacje na temat zgromadzenia reformatorów i spisy zakonników z domów w Stopnicy i Pińczowie (zniesionych w 1899 r.).

²¹ AGAD, CWW KP, nr 52.

²² AGAD, CWW KP, nr 378.

²³ AGAD, CWW KP, nr 883.

²⁴ AGAD, CWW KP, nr 882.

²⁵ AGAD, CWW KP, nr 884.

²⁶ AGAD, CWW KP, nr 869.

²⁷ AGAD, CWW KP, nr 871.

²⁸ AGAD, CWW KP, nr 876.

²⁹ AGAD, CWW KP, nr 877.

³⁰ AGAD, CWW KP, nr 878; klasztor bielański zyskał status etatowego, ale zakaz przyjmowania nowicjuszy miał doprowadzić z czasem do jego zamknięcia.

³¹ AGAD, CWW KP, nr 880.

³² AGAD, CWW KP, nr 881.

³³ AGAD, CWW KP, nr 1942–1979.

W zespołach pn. Komisja Województwa Kaliskiego – Rząd Gubernialny Warszawski i Komisja Województwa Mazowieckiego – Rząd Gubernialny Warszawski znajdują się akta dotyczące zabezpieczenia i lokowania funduszków oraz oszacowania wartości majątku klasztornego, jednak w większości niezwiązane wprost z ukazem 1864 r. W KWK – RGW są akta supresyjne dominikanów w Sieradzu³⁴, paulinów w Wieruszowie³⁵ oraz franciszkanów w Kaliszu i bernardynów w Warcie³⁶. Prócz nich są tam akta funduszków klasztorów podlegających kasacie, między innymi bernardynów z Kalisza, Łęczycy i Złoczewa, reformatów z Wielunia i franciszkanów z Łagiewnik³⁷.

W Wydziale Wyznań KWM – RGW znajdują się akta przeszło 100 klasztorów, z przewagą tych, które podlegały kasacie w 1864 r. Można tu wymienić: augustianów, bernardynów, dominikanów, kamedułów (Bielany), kapucynów, karmelitów bosych, misjonarzy (Święty Krzyż) i reformatów z Warszawy³⁸, dominikanów i franciszkanów z Warki³⁹, reformatów ze Szczawina i Siennicy⁴⁰, franciszkanów konwentualnych z Radziejowa i Nieszawy⁴¹ oraz misjonarzy z Łowicza⁴².

Z akt ogólnych zwraca uwagę obszerny tom zawierający zbiór rozporządzeń administracyjnych dotyczących akcji sporządzania pomiarów klasztornych w latach 1864–1867 oraz raporty architektów i mierniczych rządowych składane w sprawie wykorzystania dawnych i sporządzania nowych map i planów zabudowań klasztornych z 12 powiatów guberni warszawskiej i samej Warszawy⁴³.

W aktach zespołu pn. Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego znajdują się tomy dotyczące przygotowań do planowanej kasaty, w tym rękopiśmienny projekt ukazu cesarskiego opracowany w sierpniu

³⁴ AGAD, KWK – RGW, nr 1353.

³⁵ AGAD, KWK – RGW, nr 1405.

³⁶ AGAD, KWK – RGW, nr 3194 i 1447; franciszkanie w Kaliszu oficjalnie zostali skasowani w 1868 r., a bernardyni w Warcie w 1898 r.

³⁷ AGAD, KWK – RGW, nr 1005, 3276, 1499, 1448, 3198.

³⁸ AGAD, KWM – RGW, nr 6544–6546, 6554–6556, 6559–6561, 6067, 6568–6569, 6571, 6573–6576, 6584–6585, 6595–6598.

³⁹ AGAD, KWM – RGW, nr 6540–6542.

⁴⁰ AGAD, KWM – RGW, nr 6516–6517, 6468 (w aktach plany klasztoru w Siennicy).

⁴¹ AGAD, KWM – RGW, nr 6368, 6442–6444.

⁴² AGAD, KWM – RGW, nr 6324a–6325.

⁴³ AGAD, KWM – RGW, nr 6694 (dawna sygn. 1614).

1864 r. i tabelaryczny wykaz skasowanych klasztorów⁴⁴ oraz akta dotyczące zniesienia klasztorów grecko-unickich, w tym druk postanowienia namiestnika Królestwa Polskiego z 28 listopada (10 grudnia) 1864 r. o zniesieniu klasztorów grecko-unickich⁴⁵. Ponadto w zespole znajdują się akta ogólne dotyczące kasaty klasztorów w Królestwie Polskim z 1866 r.⁴⁶ oraz podanie z 1866 r. od zakonnic ze zniesionego klasztoru mariawitek w Częstochowie o pozwolenie im na powrót do dawnej siedziby⁴⁷.

Dokumenty o charakterze represyjnym zachowały się w zespole akt pn. Zarząd General Policmajstra w Królestwie Polskim. Zarząd, powołany w celu przyspieszenia stłumienia powstania styczniowego jako zadanie dodatkowe otrzymał realizację ukazu o tzw. reformie klasztorów. W Komisji Specjalnej, pod przewodnictwem Dyrektora Głównego KRSWiD księcia Władimira Czerkaskiego i z udziałem przedstawicieli generał-policmajstra, opracowano m.in. wnioski o zamknięcie klasztorów z powodu ich współudziału w powstaniu⁴⁸. Klasztory nie brały udziału, współdziałały dając schronienie, żywność, posługę religijną.

Obecnie przechowywane w AGAD akta związane z kasatą klasztorów, rewidynkowane ze Związku Radzieckiego w 1964 r., według opinii Franciszki Ramotowskiej: „(...) stanowią nieokreśloną bliżej część zespołu wywiezioną do Rosji w nieznanych okolicznościach (prawdopodobnie jeszcze w XIX w.; być może znalazły się tam ze względu na ich ściśle konfidenancyjny charakter)”⁴⁹.

⁴⁴ AGAD, Sekretariat Stanu KP, nr 2708 (dawna sygn. 567/1864).

⁴⁵ AGAD, Sekretariat Stanu KP, nr 2711 (dawna sygn. 570/1864).

⁴⁶ AGAD, Sekretariat Stanu KP, nr 3881 (dawna sygn. 947/1866).

⁴⁷ AGAD, Sekretariat Stanu KP, nr 3559 (dawna sygn. 501/1866); materiały dotyczące kasaty 1864 r. znajdują się również w protokołach posiedzeń Rady Administracyjnej KP. Np. w tomie 172 na s. 610 znajduje się zapis, że podczas posiedzenia w dniu 17 listopada (29 listopada) namiestnik zakomunikował Radzie Administracyjnej ukaz najwyższy wraz z przepisami wykonawczymi. Z uwagi na brak szczegółowych pomocy nie jest możliwe wskazanie większej liczby konkretnych sygnatur.

⁴⁸ Szerzej na temat kompetencji urzędu generał-policmajstra i pozostałych po nim akt zob. F. R a m o t o w s k a, *Zarząd General Policmajstra w Królestwie Polskim [w:] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*. Przewodnik po zasobie. Tom II. *Epoka porozbiorowa*, red. F. R a m o t o w s k a, Warszawa 1998, s. 436–442; Przed II wojną światową w AAD zespół liczył 6 tysięcy tomów akt, z wojny ocalało 12 tomów; obecnie w AGAD zespół liczy 66 tomów.

⁴⁹ F. R a m o t o w s k a, *Zarząd General Policmajstra*, s. 440.

Cztery tomy akt z lat 1864–1865⁵⁰, pod wspólnym tytułem *Sprawa reformy klasztornej. Zbiór dowodów o uczestnictwie klasztorów rzymskokatolickich w powstaniu 1863–1864 i poprzedzających je rozruchach* zawierają między innymi publikowany raport wspomnianej Komisji Specjalnej⁵¹, drukowany Ukaz najwyższy o klasztorach rzymsko-katolickich w Królestwie Polskim z dnia 27 października (8 listopada) 1864 r. wraz z instrukcjami dla naczelników wojennych w sprawie procedur towarzyszących likwidacji klasztorów, raport komisji specjalnej w językach francuskim i angielskim oraz wykaz zamkniętych klasztorów⁵². Ostatni tom zawiera korespondencję dotyczącą sprawozdań naczelników wojennych odnośnie do wydatkowania pieniędzy na reformę klasztorną⁵³.

W tomie akt z lat 1864–1865 dotyczących zniesienia i zamknięcia rzymskokatolickich klasztorów męskich znajdują się raporty powiatowych naczelników wojennych o wykonaniu ukazu, odpis Postanowienia namiestnika o zniesieniu klasztorów greckounickich, odbitki Dziennika Praw z ukazem kasacyjnym oraz prośby o wyjęcie spod supresji konkretnych klasztorów⁵⁴. Znacznie skromniejszy tom z 1864 r. dotyczący kasaty klasztorów żeńskich zawiera spis mariawitek częstochowskich⁵⁵. Osobny tom zawiera dokumenty związane z kasatą Zgromadzenia Sióstr św. Feliksa z Kantalicjo (felicjanki). Są w nim, m.in. wypis z protokołu posiedzenia Rady Administracyjnej z 4 grudnia (16 grudnia) 1864 r. wraz z postanowieniem namiestnika o zniesieniu stowarzyszenia felicjanek działającego bez prawnego zatwierdzenia, instrukcja dla właściwych władz co do sposobu przeprowadzenia kasaty i raport z jej wykonania, drukowany wykaz zakonnic z zaznaczeniem wybranego miejsca pobytu w kraju oraz tych, którym wydano paszporty na wyjazd za granicę i pismo generał-policmajstra w sprawie byłych felicjanek⁵⁶.

⁵⁰ AGAD, Zarząd Generał Policmajstra w KP. I Departament, I Wydział; akta sprawy reformy klasztornej składały się z 5 części. W aktach przechowywanych w AGAD brak części 3. Części 1 i 2 (nr 14–15) pochodzą z 1864 r., części 4 i 5 (nr 16–17) pochodzą z 1865 r.

⁵¹ AGAD, Zarząd Generał Policmajstra w KP, nr 14.

⁵² AGAD, Zarząd Generał Policmajstra w KP, nr 15.

⁵³ AGAD, Zarząd Generał Policmajstra w KP, nr 17.

⁵⁴ AGAD, Zarząd General Policmajstra w KP, nr 18.

⁵⁵ AGAD, Zarząd Generał Policmajstra w KP, nr 19.

⁵⁶ AGAD, Zarząd Generał Policmajstra w KP, nr 20.

W kolejnym tomie znajdują się dokumenty poświęcone powołaniu komisji do prowadzenia rachunków zlikwidowanej kongregacji misjonarzy w Warszawie⁵⁷. Dwa tomy akt dotyczą organizacji punktu zbornego dla zakonników likwidowanych klasztorów warszawskich w klasztorze pobernardyńskim na Czerniakowie⁵⁸. Znajdują się w nich: tajne pismo okólne namiestnika Fiodora Berga do naczelników wojennych w sprawie realizacji ukazu cesarskiego dotyczącego zamknięcia lub likwidacji klasztorów, instrukcja w tej sprawie zatwierdzona przez Berga 28 października (9 listopada) 1864 r., marszruty dla udających się do nowych miejsc zamieszkania oraz pokwitowania dla zakonników wydanych z klasztoru czerniakowskiego⁵⁹.

W zespole akt pn. Namiestnik i Głównodowodzący Wojskami w Królestwie Polskim znajdują się odpisy z akt różnych urzędów dotyczące sytuacji Kościoła przed wprowadzeniem ukazu z 27 października (8 listopada) 1864 r., w tym odpis raportu od księcia Czerkaskiego do namiestnika z 5 sierpnia (17 sierpnia) 1864 r., dotyczącego projektu kasaty klasztorów za popieranie przez nie powstania styczniowego wraz ze szczegółowymi zestawieniami statystycznymi⁶⁰.

Natomiast w zespole pn. Zarządy Naczelników Wojennych w Królestwie Polskim znajdują się akta dotyczące zamykanych klasztorów, w tym pismo informujące o przesiedleniu augustianów z Warszawy i Ciechanowa do Wielunia, jako nowej siedziby całej prowincji polskiej tego zgromadzenia, i spisy zakonników – augustianów z Wielunia, bernardynów z Piotrkowa, paulinów z Częstochowy (klasztor św. Barbary Konopnicy i Wieruszowa oraz pijarów i reformatów z Wielunia⁶¹. Ciekawym przyczynkiem do badania skutków kasaty jest, niestety tylko szczątkowo zachowana, korespondencja dotycząca masowej sprzedaży przez proboszczów dóbr ziemskich (głównie lasów) należących do parafii w obawie, że również im rząd odbierze te dobra⁶².

⁵⁷ AGAD, Zarząd Generał Policmajstra w KP, nr 21.

⁵⁸ W klasztorze czerniakowskim przebywali zakonnicy deklarujący chęć wyjazdu za granicę oraz ci, którzy w drodze do nowego miejsca pobytu musieli przejechać przez Warszawę (do miasta ich nie wpuszczano).

⁵⁹ AGAD, Zarząd Generał Policmajstra w KP, nr 22 i 23.

⁶⁰ AGAD, Namiestnik i Głównodowodzący Wojskami w KP, nr 101.

⁶¹ AGAD, Zarządy Naczelników Wojennych w KP. Zarząd Naczelnika Wojennego Kaliskiego Oddziału, nr 37 (dawna sygn. B/26, 6).

⁶² AGAD, Zarządy Naczelników Wojennych w KP. Zarząd Naczelnika Wojennego Kaliskiego Oddziału, nr 38 (dawna sygn. B/26, 5).

Liczne, rozproszone, informacje dotyczące późniejszej sprzedaży majątków i budowli poklasztornych znajdują się w aktach zespołu pn. Komitet Urządzący w Królestwie Polskim⁶³.

Odrębną grupę dokumentów stanowią, przechowywane w Zbiorze Kartograficznym AGAD, plany obiektów klasztornych, należące przed wojną do zespołu Osobnej Komisji Poklasztornej, przechowywanego w Archiwum Akt Dawnych. Komisja Poklasztorna została powołana po powstaniu styczniowym do przeprowadzenia kasaty klasztorów⁶⁴. Dla każdego skasowanego klasztoru zostały sporządzone plany i opisy mienia (operaty).

Akta Komisji uległy całkowitemu zniszczeniu⁶⁵, zaś plany przechowywane w Zbiorze Kartograficznym AAD ocalały prawie bez strat⁶⁶. Dotyczą one blisko 150 klasztorów, w tym: augustianów (Ciechanów, Książ Wielki, Lublin, Orchówek, Rawa Mazowiecka, Warszawa, Wieluń), bazylianów (Biała Podlaska, Chełm, Lublin, Warszawa, Zamość), benedyktynów (Pułtusk), benedyktynek (Łomża, Radom, Sandomierz, Sierpc), bernardynów (Czerniaków/Warszawa, Góra Kalwaria, Kalisz, Kazanów, Kazimierz Biskupi, Kielce-Karczówka, Koło, Lublin, Łuków, Piotrków Trybunalski, Przasnysz, Przyrów, Radom,

⁶³ AGAD, Komitet Urządzący w Królestwie Polskim, nr 5, poz. 242, 296, 297; nr 6, poz. 332; nr 8, poz. 441, 442; nr 10, poz. 548, 549; nr 12, poz. 620, 623, 632; nr 14, poz. 655, 656, 657; nr 15, poz. 676, 701, 709, 713; nr 16, poz. 720, 726; nr 17, poz. 732; nr 19, poz. 800; nr 25, poz. 945, 952, 953; nr 31, poz. 1137; nr 33, poz. 1190, 1211; nr 39, poz. 1447; nr 40, poz. 1381; nr 49, poz. 1630; nr 50, poz. 1686; nr 53, poz. 1849, 1867, 1871. Dane pochodzą z protokołów posiedzeń Komitetu od stycznia 1866 do maja 1868.

⁶⁴ Z. Olszowska-Skowrońska, *Komisja Poklasztorna* [w:] *Straty archiwów*, s. 197–198. Według P. P. Gacha Komisja do Spraw Zakonnych została powołana przez namiestnika Berga 28 czerwca (10 lipca) 1864 r. pod przewodnictwem księcia Czerkaskiego, a została rozwiązana 14 kwietnia 1869 r. – zob. P. P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984, s. 178–191.

⁶⁵ Według szacunków Z. Olszamowskiej-Skowrońskiej zespół akt Komisji Poklasztornej liczył od 150 do 200 woluminów.

⁶⁶ Z. Olszowska-Skowrońska, *Pomiary zabytków architektury klasztornej w Zbiorze Kartograficznym Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Ochrona Zabytków”, 1952, zeszyt specjalny, s. 66–91; według ustaleń autorki, w stosunku do przedwojnia, brakuje planów z klasztorów paulinów (Brdów, Jasna Góra – tu tylko części planów, Konopnica, Oporów i Wielgomłyn), bernardynów (Kobyłka, Łęczycza, Złoczew), franciszkanów (Łagiewniki, Pyzdry, Warszawa), reformatów (Siennica, Wieluń), pijarów (Warszawa, Wieluń), karmelitów (Zakrzewo), trynitarzy (Warszawa), sakramentek (Warszawa).

Ratowo, Skępe Wymyślin, Strzegocin, Tykocin, Warszawa, Warta, Widawa, Wielka Wola /Paradyż/, bernardynek (Łowicz, Święta Katarzyna, chodzi o miejscowość o tej nazwie Wieluń – klasztor należący do wcześniej paulinów), bonifratrów (Lublin – wcześniej własność karmelitów, Warszawa), bożogrobców (Miechów), cystersów (Sulejów), dominikanów (Brześć Kujawski, Gidle, Janów Lubelski, Klimontów, Lublin, Piotrków Trybunalski, Sieradz, Sochaczew, Terespol, Warszawa), franciszkanów (Bełchatów, Chęciny, Dobrzyń n. Wisłą, Kalisz, Nieszawa, Nowy Korczyn, Radomsko, Radziejów, Stawiski, Stężyca, Warka), kamedułów (Bielany k. Warszawy), kanoników regularnych (Wolbrom), kapucynów (Łąd – wcześniej należący do cystersów, Lubartów, Lublin, Łomża, Nowe Miasto n. Pilicą, Warszawa, Zakroczym), karmelitów (Kłodawa, Lipie, Lublin, Obory, Płońsk, Trutowo, Warszawa, Wąsosz, Wola Gułowska), marianów (Goźlin Górny, Góra Kalwaria – Wyględów, Mariampol – Iglówka, Puszcza Korabiewska – Puszcza Mariańska, Skórzec), mariawitek (Częstochowa), misjonarzy (Lublin, Łowicz, Mława, Płock, Warszawa), norbertanek (Czerwińsk – dawniej kanoników, Imbramowice, Łęczycza, Pińczów – wcześniej paulinów), paulinów (Częstochowa, Warszawa, Wieruszów, Włodawa), pijarów (Chełm, Janiszew, Lublin, Łowicz, Łuków, Opole Lubelskie, Piotrków Trybunalski, Radziejów), reformatów (Biała Podlaska, Brzeziny, Chełm, Chocz, Jędrzejów – wcześniej cystersi, Kalisz, Konin, Lutomiersk, Miedniewice, Pilica, Pińczów, Płock, Rytwiany – kameduli, Sandomierz, Solec, Stopnica, Szczawin Kościelny, Warszawa, Włocławek, Zaręby Kościelne), szarytek (Biała Podlaska, Lublin, Szczepleszyn) i wizytek (Lublin – brygidki, Warszawa)⁶⁷.

Częścią Zbioru Kartograficznego jest również tabelaryczny wykaz klasztorów męskich podlegających ukazowi kasacyjnemu, sporządzony zapewne dla ułatwienia pracy Komisji Poklasztornej⁶⁸.

Obszerna dokumentacja związana z przebiegiem kasaty klasztorów w Królestwie Polskim w 1864 r. uległa prawie całkowitemu zniszczeniu podczas II wojny światowej. Ocalałe szczątki zespołów akt z Ar-

⁶⁷ AGAD, Zbiór Kartograficzny, teka 13/22–26, teka 14/6, teka 16/15–19, teka 17/1–33, 36, teka 18/1–20, teka 19/1–34, teka 20/1–23, teka 21/1–24, teka 38/19–22, teka 45/42–47, teka 49/29.

⁶⁸ AGAD, Zbiór Kartograficzny, teka 16/14.

chiwum Skarbowego i Archiwum Akt Dawnych uzupełnione materiałami rewindykowanymi w latach 60. XX w. z ówczesnego Związku Radzieckiego stanowią podstawową bazę źródłową do prowadzenia badań nad tą problematyką w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych. Bazę, jak dotąd, stosunkowo słabo wykorzystaną.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych

Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, *passim*.

Komisja Województwa Kaliskiego – Rząd Gubernialny Warszawski, *passim*.

Komisja Województwa Mazowieckiego – Rząd Gubernialny Warszawski, *passim*.

Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego, *passim*.

Komitet Urządzający, *passim*.

Zarząd Generał-Policmajstra w Królestwie Polskim, *passim*.

Namiestnik i Głównodowodzący Wojskami w Królestwie Polskim, *passim*.

Zarządy Naczelników Wojennych w Królestwie Polskim, *passim*.

Zbiór Kartograficzny, *passim*.

Opracowania

Kieniewicz S., *Archiwum Skarbowe w Warszawie*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*. Tom II. *Archiwa porozbiorowe i najnowsze*, Warszawa, 1956, s. 33–37, 47–49.

Maciejewska W., *Transport akt przekazanych Polsce przez Związek Radziecki*, „Archeion”, 38, 1962, s. 302–308.

Olszamowska-Skowrońska Z., *Zarząd Wyznaniowy*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*. Tom II. *Archiwa porozbiorowe i najnowsze*, Warszawa, 1956, s. 189–200.

Olszamowska-Skowrońska Z., *Pomiary zabytków architektury klasztornej w Zbiorze Kartograficznym Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Ochrona Zabytków”, zeszyt specjalny, 1952, s. 66–91.

Ramotowska F., *Zarząd Generał-Policmajstra w Królestwie Polskim*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*. Przewodnik po zasobie. Tom II. *Epoka porozbiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa, 1998, s. 436–442.

Szelążek A., *Memorjał w sprawie majątków kościelnych w Królestwie Polskim zabranych na mocy ukazów 1864 i 1865 r.* Płock, 1917.
